

„КАМ'ЯНА ДУША” ІВАНА ФРАНКА І „КАМІННИЙ ГОСПОДАР” ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У порівняльному аспекті розглянуто драматичні твори Івана Франка та Лесі Українки. Акцент зроблено на дослідженні феномену „окаменіння” людської душі, який цікавив обох письменників.

Ключові слова: драма, камінь, душа, життя, людина, творчість.

У листі до Івана Франка з Сан-Ремо, датованому 13, 14 січня 1903 р. і присвяченому його циклу „Із дневника”, Леся Українка пише й про „Кам'яну душу”: «Так от, при Ваших віршах я згадала собі, як давно колись, ще в Колодяжному, Ви розповідали мені план одної драми, що здався мені надзвичайно цікавим і оригінальним, потім елементи з нього я пізнала в „Кам'яній душі” і щиро призналась Вам, що від плану я більшого сподівалась. Ви сказали, що дійсно мусили „скрутити голову” планові через незалежні від Вас причини: „умови моєї роботи... умови мого життя... умови нашої сцени...” Що я могла на те сказати? Але мені було жаль того плану із „скрученою головою”, як чогось рідного» [2, XII, 13].

Нагадаю, що „Кам'яна душа” Івана Франка була надрукована в третьому томі „Життя і слова” в 1895 р. Скінчено драму в одній дії 12 лютого 1895 р.

У восьмитомній „Історії української літератури” про „Кам'яну душу” говориться, що „твір цей сповнений поезики народних пісень, легенд і переказів. У ньому діють люди сильних почуттів і пристрастей, що не знають поступок і компромісів. У центрі драми – сильна, вольова жінка Маруся, що залишила нелюбого чоловіка – старого пана (його дружиною вона стала з примусу) і втекла з коханим – ватажком опришків Марусяком у гори.

В основу сюжету драми Франко поклав дві народні пісні про закохану в опришка жінку, яка залишила старого мужа й дітей і пішла з милим. Табір опришків служить драматургові лише місцем дії, де розкривається глибока трагедія жінки з „кам'яною душею” [1, 427–428].

Франко – тонкий психолог – показує переживання Марусі, що безоглядно покохала Марусяка, але не знайшла в ньому свого ідеалу. Він виявився злою, егоїстичною, грубою людиною. Все це привело Марусю до страждання, до сповненої глибоким драматизмом внутрішньої боротьби. Вона готова кинути табір і повернутися до дітей, за якими невимовно тужила, але навіть сама згадка про чоловіка-деспота лякала її, викликала почуття огиди. Смерть Марусі є логічним завершенням її переживань, болісних пошуків виходу із тяжкого становища. Її вбиває Марусяк, що запідозрив кохану в зв'язках із чоловіком – паном Крайником, який з великим загоном війська обложив табір.

Художньою формою драма „Кам'яна душа” не схожа на жоден драматичний твір Франка. У ній виразно помітні риси, які згодом стають властивими драматичним поемам Лесі Українки. Змагання сильних натур, боротьба не здатних на поступки індивідуальностей – людей непохитних переконань, незрадливих почуттів – становлять тут основу драматичного конфлікту, рухають напружену дію твору. В образі Марусі бачимо дещо спільне з жіночими образами поетеси, зокрема з героїнею драматичної поеми „Йоганна, жінка Хусова”. У створенні трагедійного образу Марусі Франко досяг високої майстерності. Глибокий психологізм характерів, залізна логіка розвитку їх взаємин у напруженій боротьбі – ці риси драми „Кам'яна душа” надали їй шекспірівського звучання.

Поряд із фольклорними джерелами, цей твір Франка дав певний поштовх Гнатові Хоткевичу, який у 1908–1911 роках написав на подібний мотив повість із гуцульського життя „Кам'яна душа”, що стала помітним явищем в українській прозі початку ХХ ст.” [1, 427–428].

Як бачимо, ідея порівняти „Кам'яну душу” з драматичними творами Лесі Українки вже виникала. Розвиваючи її, я й хочу порівняти романтичну віршовану драму Івана Франка з драмою Лесі Українки „Камінний господар”. Як відомо, писалася вона у квітні–травні 1912 р. в Кутаїсі. Удосконалювався твір до червня.

Отже, як бачимо, між двома творами – „Кам'яною душею” і „Камінним господарем” – простежується зв'язок, і то не лише на рівні епітета, а й на рівні задуму й утілення задуму. Думається, є підстави говорити про „Кам'яну душу” Івана Франка як про поштовх, стимул, підказку Лесі Українці – підказку ідеї про окаменіння людської душі. Нагадаю, що в тому листі з Сан-Ремо Леся Українка називає план драми І. Франка „цікавим і оригінальним” і що їй жаль, що він вийшов зі „скрученою головою”, що він їй „рідний”. Таким цей план для Лесі Українки залишався багато років – від зустрічі з Іваном Франком у Колодяжному в 1891 р., про що той лист із Сан-Ремо й свідчить.

Можна лишень здогадуватися, чим саме не задовольнила „Кам'яна душа” Леся Українку. Найімовірніше, тим, що в „Кам'яній душі” „за сценою” залишився процес кам'яніння Марусиної душі, адже ми бачимо цю жінку тоді, коли про неї вже можна сказати:

Угнівалась! А славно молодиця!
Відважна, добра... Та тверда душа,
Не піддаєсь! Як креміль. Як прийшла
Сюди, то щоб згадала про свій дім,
Про мужа, про рідню – ані словечка.
Ніхто не знає, звідки й хто вона,
Хіба ватажно. Наче темний бір,
Мовчить. Вже ж певно, що в душі у неї
Невесело, бо не всміхнесь ніколи,
Не пожартує, пісні не співає,
Мовчить. Чи то горда така, чи, може,
Який великий біль, чи жаль, чи встид
Замкнув їй серце?.. [3, 353–354]

Вмираючи, Маруся обмовлюється про свого старого чоловіка, якого вона покинула заради Марусяка, що він – „брудна душа” [3, 367].

Отже, Маруся кам’яніє, аби не забруднити свою душу. Але як це відбувалося – ми не знаємо.

Інший сюжет у „Камінному господарі” пропонує Леся Українка. Її цікавить кам’яніння душі як процес і причини кам’яніння душі. У листі до О. Кобилянської, датованому 3 травня 1913 р., Леся Українка підкреслювала, що прагнула писати драму, „як написи на базальті”, прагнула „утяти сюжет в короткі енергичні риси, дати йому щось „камінного”, що хотіла, аби драма нагадувала „скульптурну групу” (ХІІ, 461). Р. Якобсон у праці „Статуя в поетической мифологии Пушкина” (1937) пише, що „і в драмі, і в епічній поемі, і в казці образ статуї, що ожила, викликає в свідомості протилежний образ *змертвілих людей*, чи то йдеться про просте порівняння їх зі статуєю, чи то про випадковий епізод, чи то про агонію або про смерть. Тут межа між життям і нерухомою мертвою масою навмисне стирається” [4, 150]. Учений також вказує на драматичну поему Велимира Хлебникова „Маркіза Дезес”, яка пов’язується з творчістю Пушкіна, у якій „люди кам’яніють і перетворюються на статуї, а речі оживають” [4, 173].

Леся Українку, повторюся, цікавила проблема мертвіння / кам’яніння людської душі. Цій проблемі підпорядковано все: Анна і Долорес зустрічаються на цвинтарі і „походжають між пам’ятниками” [2, VI, 80]; Анні „мариться... якась гора стрімка та неприступна, на тій горі міцний, суворий замок, немов гніздо орлине” [2, VI, 81]; командор, за словами Анни, – „то сама гора”, вона за ним – мов за „камінною горою” [2, VI, 88]; під час балу Анна запитує одного з партнерів по танцю:

Невже? Здавалось
мені, що я танцюю на помості.
Чи се у вас такі серця тверді?

[2, VI, 102]

Анна переконує Командора:

Ходімо, дон Гонзаго! я полину,
як біла хвиля, у хибкий танець,
а ви спокійно станете, мов камінь.
Бо знає камінь, що танок свавільний
скінчить навіки хвиля – коло нього
[2, VI, 111].

Маріквіта, покоївка Анни, відчиняючи жалюзі в її кімнаті, каже, що „тут повітря кам’яне” [2, VI, 131]; під час побачення Дон Жуана з Анною ми бачимо зміни, які сталися в цій жінці:

Дон Жуан

Сі руки, що були, мов ніжні квіти,
тепера стали, мов слонова кість,
мов руки мучениці... Ся постать
була, мов буйна хвиля, а тепера
подібна до тії каріатиди,
що держить на собі тягар камінний.

(Бере її за руку.)

Кохана, скинь же з себе той тягар!
Розбий камінну одіж!

Анна

(в знесилі)

Я не можу...
той камінь... він не тільки пригнітає,
він душу кам’янить... се найстрашніше...

Дон Жуан

Ні-ні! Се тільки сон, камінна змора!
Я розбуджу тебе вогнем любові!
[2, VI, 134–135]

Анна, відмовляючись утікати з Дон Жуаном, пояснює це тим, що взяти її з собою – „се значить взяти камінь у дорогу” [2, VI, 136]); під час побачення на цвинтарі (частина VI) Дон Жуан говорить:

Я думав – от уже розбився камінь,
тягар упав, людина ожила!
Та ні, ще наче ствердла та камінна
одежа ваша.

На що Анна відповідає:

Я тому
замкнулася в твердиню неприступну,
щоб не посмів ніхто сказати: „Ба, звісно,
зраділа вдівонька, – ввірвався ретязь!”
[2, VI, 140–141]

Дон Жуан усе більше переконується, що Анна з часом перетворилася на „камінь, без душі, без серця”, що вона вже стоїть „на п’єдесталі” [2, VI, 142], що вона вже вірить „у камінне щастя” [2, VI, 143].

Дон Жуан спершу „поважає неприступність, / як їй підвалиною не каміння, / а щось живе” [2, VI, 103], він „конає під камінним гнітом” Анниного скам’яніння [2, VI, 145], але згодом і він сам, підпавши під чари своєї коханої, починає кам’яніти: за ним „замкнулася камінна брама” [2, VI, 156]; після банкету в командоровій оселі за участі гостей старшого віку, яких Анна представила Дон Жуану, він починає розуміти, що Анна має намір саме йому передати „таран камінний” [2, VI, 159], який ніс до нього Дон Гонзаго; остаточне остовпіння Дон Жуана настає

тоді, коли він одягає плащ Дона Гонзаго, – він кам'яніє так, як Анна і все її оточення, – кам'яніє чи то від того, що піддався намірам Анни, чи то від доторку Командорової правиці:

Де я? мене нема... се він... камінний!

[2, VI, 162] –

це остання репліка Дон Жуана, яка лунає ще до доторку правиці Дона Гонзаго.

Героїнею „Камінного господаря” є й Долорес. В одному з монологів вона заздрить усім коханкам Дон Жуана:

А заздрю їм, Аніто, тяжко заздрю!

Чому я не циганка, щоб могла
зректися волі вільної для нього?

Чому я не жидівка? – я б стоптала
під ноги віру, щоб йому служити!

Корона – дар малий. Якби я мала
родину, – я б її не ощадила...

[2, VI, 77]

Тобто Долорес виявляє готовність піти світ за очі за коханою людиною. На це наважується й Маруся, героїня „Кам'яної душі”. Проте Долорес не стає справжньою героїнею „Камінного господаря”. Леся Українка у згаданому листі до Ольги Кобилянської пояснює це тим, що над такими, як вона, «ніщо „камінне” не має влади... бо вона готова душею пожертвувати, а не дати їй закам'янити» [2, XII, 462].

Анна ж покорається „усталеним формам життя” [2, XII, 462], що й призводить ерешті до кам'яніння душі.

Отже, змагаючись із І. Франком, Леся Українка замість однієї не до кінця прописаної моделі людської поведінки пропонує дві – поведінку Анни і Долорес. Вона зізнавалася Ользі Кобилянській, що спершу хотіла зробити головною героїнею Долорес і що Долорес ближча її душі, проте заради правди

відвела Долорес у тінь і перетворила з героїні на „жертву... надлюдської екзальтації” [2, XII, 400].

Як бачимо, „Кам’яна душа”, у якій повторилася схема „Украденого щастя” (і повторилася не зовсім успішно), стала своєрідним поштовхом для створення шедевр Лесі Українки – „Камінного господаря”.

Література:

1. Історія української літератури: У 8 т.– К.: Наук. думка, 1967–1971.– Т. 4.– Кн. 2.– С. 427–428.
2. Українка Леся. Зібр. тв.: У 12 т.– К.: Наук. думка, 1975–1979.
3. Франко І. Кам’яна душа // Житє і слово.– 1895.– Т. 3.
4. Якобсон Р. Работы по поэтике. – М.: Прогресс, 1987.

Sulyma M. Ivan Franko’s “The Stone Soul” and Lesya Ukrainka’s “The Stone Lord”.

The drama creations of Ivan Franko and Lesya Ukrainka through the comparison aspect were scrutinized. The accent was made on the investigation of the phenomenon “fossilization” of the human soul, which was interesting for both writers.

Key words: drama, stone, soul, life, human, creative work.